

INHOUD

1 Inleiding	9
1.1 Van betekenis	9
1.2 Grote woorden	10
1.3 Continentaal versus Angelsaksisch	11
1.4 Filosofie over filosofie	13
1.5 Twee opgaves en twee benaderingen	14
1.6 Opbouw van het boek	14
2 Semantiek	16
2.1 Een zin	16
2.2 Ontleden	16
2.3 Vertalen	17
2.4 De waarheid onderzoeken	17
2.5 Eigenschappen en namen	19
2.6 Unieke omschrijvingen en eigennamen	19
2.7 Het belang van een komma	20
2.8 Er was eens...	22
2.9 De spreker	23
2.10 Directe en indirecte rede, taal en metataal	25
2.11 De dicto en de re	26
2.12 Analytisch en synthetisch, a priori en a posteriori, noodzakelijk en accidenteel	27
2.13 Noodzakelijk en voldoende, als en dan, want en dus, omdat en daarom, doordat en daardoor	28
2.14 Redeneren	30
2.15 Ontkenning	31
2.16 Relevantie	33
Intermezzo: Van recepten naar de ingrediënten	35
3 Syntax	36
3.1 Wat is het verschil tussen een letter en een woord?	36
3.2 Wat is het verschil tussen woorden en zinnen?	37
3.3 Kan een zin ook uit één woord bestaan?	40
3.4 Is elke zin een mededeling?	41

3.5	Wat is het verschil tussen taal en signaal?	42
3.6	Wat is het verschil tussen moedertaal en vreemde taal?	44
3.7	Kan een taal ook uit één zin bestaan?	45

Intermezzo: Naar een filosofie van woorden 47

4 Refereren 48

4.1	Wat leert een woordenboek?	48
4.2	Kun je taal leren uit het woordenboek?	49
4.3	Wat is de betekenis van één verzameling?	50
4.4	Waaruit is de wereld opgebouwd?	52
4.5	Wat is een object zonder eigenschappen?	53
4.6	Wat is een object zonder naam?	55
4.7	Wat is de betekenis van twee verzamelingen?	57
4.8	Wat is de betekenis van drie verzamelingen?	58
4.9	Wie niet weg is, is gezien!	59
4.10	Zou gekund kunnen hebben?	61
4.11	Hoe zou mijn hond heten als hij jouw hond zou zijn?	62

Intermezzo: Van mogelijke werelden naar de werkelijke 65

5 Fundamenten 68

5.1	Hoe herken je een hond?	68
5.2	Hoe herkent een hond een hond?	69
5.3	Is betekenis aangeboren?	70
5.4	Wat maakt een hond tot een hond?	72
5.5	Dus je zegt dat dit noodzakelijk is?	73
5.6	Had een hond ook een kat kunnen zijn?	74
5.7	Had water iets anders dan H ₂ O kunnen zijn?	76
5.8	Hoe is de wereld georganiseerd?	77
5.9	Zijn er elementaire woorden als elementaire deeltjes?	78

Intermezzo: Van eenvoud naar meervoud 81

6 Netwerken 83

6.1	Wat is er mis met stambomen?	83
6.2	Welke druppel doet de emmer overlopen?	84
6.3	Waardoor is de boom omgewaaid?	86
6.4	Is een hond een klomp elementaire deeltjes of een patroon pixels?	88

6.5	Weet je het zeker?	90
6.6	Is de hemel dat blauwe daarboven, of is blauw de kleur van de hemel?	92
6.7	We zijn allemaal mensen	94
6.8	Wat als je erachter komt dat een walvis helemaal geen vis is?	96
6.9	Ben jij nog wie je was als peuter?	97
6.10	Is een geschilderde pijp ook een pijp?	98
6.11	Wat heb je aan een idee als het alleen maar in je hoofd zit?	100
Intermezzo: Naar een filosofie van zinnen		102
7 Redeneren		104
7.1	Wat is het belang van tussenstops?	104
7.2	Zullen we ruilen?	105
7.3	Kan er een taal bestaan zonder woorden?	107
7.4	Kan er een taal met alleen namen bestaan?	109
7.5	Dat zeg ik toch ook niet?!	110
7.6	Hoe komt de wereld de drempel over bij ons?	112
7.7	Hoe betrouwbaar is de wereld?	114
7.8	Hoe komen wij de drempel over naar de wereld?	115
7.9	Heb ik iets over het hoofd gezien?	118
Intermezzo: Van taal naar spel		120
8 Pragmatiek		121
8.1	Hij doet het niet!	121
8.2	Jij speelt vals!	122
8.3	Als je uitzoomt, is de plattegrond dan nog correct?	124
8.4	Is wat mijn hersenen mij influisteren per definitie waar?	125
8.5	Wanneer heeft een mug begrepen wat een mens is?	127
8.6	Volgen wij de regels, of volgen de regels ons?	129
8.7	Kun je een taal voor jou alleen hebben?	130
8.8	Kunnen wij het overal over oneens zijn?	131
8.9	Kunnen we altijd liegen?	132
8.10	Zijn peuters sceptisch?	134
Intermezzo: Naar een filosofie van taal		136

9 Interpretatie	138
9.1 Hoe herken je een taal?	138
9.2 Kunnen we er met z'n allen helemaal naast zitten?	140
9.3 Hoeveel moet een taal verschillen om een andere taal te zijn?	143
9.4 Weet je zelf wel wat je zegt?	146
Intermezzo: Taal non-stop	148
10 Toegepast	149
10.1 Verliefdheid en onbeschrijflijke gevoelens	149
10.2 Blauw en groen	151
10.3 Ronde en soepele wijnen	155
10.4 ADHD en druktemakerij	156
10.5 Sensoren en stress	160
10.6 Water en H ₂ O	163
10.7 Papegaaien en thermometers	164
10.8 Kunstmatig en intelligent	166
10.9 Plato en god	170
10.10 Standbeelden en levende standbeelden	174
10.11 Raven en zwart	175
10.12 Gezelligheid en vergeetachtigheid	176
10.13 Emoji's, gebarentaal en beeldtaal	178
10.14 Appels en peren	180
Verantwoording	185
Verklarende woordenlijst	199

«*The world does not speak. Only we do.*»

Richard Rorty, *Contingency, Irony, and Solidarity* (1989), p. 6

1 INLEIDING

1.1 Van betekenis

«Wel voor je blijven kijken!» Een ouder leert zijn kind fietsen. Het laat zich afleiden door een voorbislappende kat, maar kijkt nu weer recht voor zich uit. «De trein naar Amsterdam staat gereed aan de overzijde van het perron.» De conducteur roept het om door de trein. Een aantal reizigers stapt daarop over naar de trein aan de overzijde van het perron, omdat zij naar Amsterdam willen.

Iemand zegt iets aan een ander, en die verandert hierop zijn gedrag. Wat de een zegt tegen de ander is te analyseren in puur fysieke termen en causale verbanden: stembanden trillen, geluidsgolven gaan door de lucht, via het trommelvlies wordt het signaal omgezet in elektrische pulsen, deze gaan door de hersenen, die ten slotte het lichaam aansturen in een beweging.

Maar we begrijpen elkaar niet door ons trommelvlies te analyseren. Dat vertelt mij niet om de trein op perron 5 te nemen, en al helemaal niet dat dit het antwoord is op de vraag welke trein naar Amsterdam gaat. Taal heeft iets wat geluid, of om het even welk element in de causale keten, op zichzelf niet heeft: betekenis, iets wat kan worden opgevat als reden om naar te handelen. Taal filosofie onderzoekt wat betekenis is, en hoe die kan ontstaan en functioneren.

Ons dagelijks leven staat bol van taal: van sociale media tot wetenschap, van een pak hagelslag tot cabaret. Je zou kunnen zeggen dat taal ons grip geeft op de wereld en begrip van elkaar. Maar wat geeft ons dan grip op taal? Wat begrijpen we als we taal begrijpen? Betekenis inderdaad, maar dat maakt het er niet meteen duidelijker op. Taal lijkt ongrijpbaar. Taal spreekt vanzelf, totdat je stilstaat bij de woorden en hun betekenissen. Dan begint het algauw te duizelen. Is je redenering wel te volgen? Hoe weet je of de ander begrijpt wat jij bedoelt? Weet je eigenlijk zelf wel wat je zegt?

In dit boek laat ik zien hoe we grip kunnen krijgen op taal. Daarbij is het prettige aan taalfilosofie dat we kunnen beginnen met voorbeelden uit ons dagelijks taalgebruik en misverstanden van alledag. Die leiden naar slinkse gedachte-experimenten, theoretische overwegingen en ten slotte echt filosofische kost. Ik hoop dat je in dit boek een vorm van filosofie vindt die toegankelijk, speels en scherp is.

En wat heb je eraan? Wel, hoe je systematisch het praktische en het theoretische met elkaar kunt confronteren, het concrete met het abstracte, of het vloeiende en vanzelfsprekende begrip van wie al is ingevoerd met het stotterende en sceptische van de nieuweling, dat is voor iedereen van betekenis. Voor wie op sociale media de conversatie ziet ontaarden in een semantische discussie. Voor wie zijn onderzoeksobject probeert af te bakenen nog voordat hij er een theorie over heeft of metingen aan doet. Voor wie begrijpelijke etiketten wenst zonder onzin te (ver)kopen. Voor wie grappige vergelijkingen zoekt om ons dan de ongemakkelijke vraag voor te houden of we niet met twee maten meten. En voor wie zich grote vragen stelt, met even zo grote woorden, en de filosofie in trekt.

1.2 Grote woorden

Taalfilosofie begon voor mij te leven toen ik als broekie aan de universiteit dwaalde door de bibliotheek – tweeduizend jaar wijsheid bijeengepakt op een oude zolder – en het boek *Philosophy and the Mirror of Nature* van Richard Rorty uit de kast haalde. Hij heeft het daarin over Plato's ideeënleer als een *«muddled attempt to talk about adjectives as if they were nouns.»* Ik blijf het een magistrale zin vinden. Het is filosofie zonder zware strijkers eronder, het is even tokkelen, maar wel raak. Ik zal de inhoud ervan nog uitleggen.

Taalfilosofie raakt aan veel grote thema's. Ze zijn in drieën op te delen, langs de as objectiviteit, intersubjectiviteit en subjectiviteit. Objectiviteit gaat over onze relatie tot de wereld. Kennis drukken we uit in taal. Hoe zouden we de wereld moeten kennen zonder taal? We kunnen niet om de taal heen. Dat maakt de taal echter meteen verdacht: zou de taal niet juist het zicht op de wereld en objectieve kennis vertroebelen? Kennen wij de wereld zoals die echt is, of zit de taal ons in de weg en is onze kennis alleen maar waar voor ons?

Intersubjectiviteit gaat over onze relatie tot elkaar. Taal speelt daarin een grote rol, op twee manieren. Ten eerste spreken we met elkaar, thuis, op werk, in de klas, in de kroeg, op sociale media, bij de dokter enzovoort. Politiek is debat dat resulteert in wetten, oftewel heel veel taal wat neerslaat in nog meer taal. Zo coördineren we onze acties. Simpel gesteld: ik kan jou vertellen dat ik de boodschappen al gedaan heb. Er is uiteraard meer dan taal, denk aan foto's, kunst, of lichamelijke interactie, maar hoe zouden we een goedlopende samenleving vormen zonder taal? Dat maakt taal wederom verdacht: zou taal niet ook negatieve kanten van onze samenleving herbergen, zoals vooroordelen?

Ten tweede, intersubjectiviteit is leuk en aardig, maar met wie? Is er ook intersubjectiviteit met betrekking tot honden of robots? Tegenover wie heb ik verantwoordelijkheden, en wie hebben er verantwoordelijkheden jegens mij? Taal is een manier om grenzen te trekken. Intersubjectiviteit strekt zich uit tot degenen die jij begrijpt. En dat begrip ontstaat door communicatie, het uitwisselen van betekenis, of dat nu in het Nederlands gebeurt of in een onbeholpen gebarentaal met handen en voeten. Weer richten de pijlen zich op de taal zelf: staat die niet in de weg om de taal van, zeg, dolfinen te begrijpen?

Subjectiviteit gaat over onze relatie tot onszelf. Wat is bewustzijn en wat is vrije wil? Veel bewustzijn is bewustzijn van zinnen. Wat is een herinnering als ik haar niet na kan vertellen? En heeft iemand uit vrije wil gehandeld als hij voor- of achteraf geen redenen kan geven waarom hij zo handelt? Wie ben ik nog zonder taal? En weer is taal verdacht: kan ik mezelf zijn, vrij zijn en uitdrukken wat er echt in me omgaat, als ik zo afhankelijk ben van taal?

1.3 Continentaal versus Angelsaksisch

In de westerse filosofie zijn twee stromingen gegroeid, die zeker in de twintigste eeuw ver uit elkaar dreven. Aan de ene kant is er de continentale traditie, met haar basis in Duitsland en Frankrijk. Aan de andere kant is er de Angelsaksische traditie, met haar basis in Engeland en de Verenigde Staten.

2 SEMANTIEK

2.1 Een zin

Neem een zin, bijvoorbeeld deze:

- «Mijn hond rent door het park.»

Wat kunnen we opmerken over deze zin? De zin is gesteld in het Nederlands. De zin is geschreven, niet gesproken. De zin bestaat uit 6 woorden, 6 lettergrepen en 29 letters, en er zijn 15 verschillende letters uit het alfabet gebruikt. De zin begint netjes met een hoofdletter en eindigt met een punt. De zin is geen vraag, maar een mededeling. Je zou haar wel op heel verschillende manieren kunnen uitspreken: informatief, boos, verdrietig, enzovoort. Wat kunnen we er nog meer over zeggen en wat kunnen we er nog meer mee doen?

2.2 Ontleden

Is de zin grammaticaal correct? Om daar achter te komen, kunnen we de zin ontleden in zinsdelen:

- «Mijn hond»: onderwerp
«rent»: gezegde
«door het park»: bijwoordelijke bepaling

Er is een onderwerp en een gezegde, en meer heb je niet nodig om een correcte zin te maken. Het gezegde merkt iets op over het onderwerp en voegt er zo informatie aan toe.

- «Mijn hond»: onderwerp
«rent door het park»: predicat

We kunnen de zin ook ontleden in woorden:

- «mijn»: bezittelijk voornaamwoord bij «hond»
«hond»: zelfstandig naamwoord, enkelvoud
«rent»: werkwoord, tegenwoordige tijd, derde persoon enkelvoud
«door»: voorzetsel bij «het park»
«het»: lidwoord bij «park»
«park»: zelfstandig naamwoord, enkelvoud

Sommige woorden kunnen op zichzelf onderwerp of predicaat zijn, terwijl andere alleen kunnen worden toegepast in gezelschap van andere woorden. Bezittelijke voornaamwoorden, zoals <mijn>, staan altijd in gezelschap van een zelfstandig naamwoord. Hetzelfde geldt voor voorzetsels, zoals <door>, en lidwoorden, zoals <het>. Daarentegen kunnen zelfstandige naamwoorden – de naam zegt het al – zelfstandig het onderwerp vormen, en werkwoorden het predicaat. De meest simpele zinnen bestaan daarom uit twee woorden. Heel mooi is het niet, maar wel correct:

- <Hond rent.>

2.3 Vertalen

We kunnen de zin ook vertalen, bijvoorbeeld naar het Engels:

- <*My dog is running through the park.*>

Het principe van vertalen is eenvoudig: je houdt de betekenis gelijk, terwijl je die nu uitdrukt in de woorden van een andere taal. De woorden zijn een jasje voor betekenis, kleren waarmee ze voor de dag kan komen, en er hangen meerdere outfits in de garderobe. Betekenis staat los van de woorden die we ervoor gebruiken. Woorden drukken betekenis uit.

Wanneer wij met z'n allen afspreken om een ander woord in plaats van <hond> te gebruiken, bijvoorbeeld <dog> of <yep> of <wrbz>, dan gaat er niets mis. We moeten het wel met z'n allen doen, in je eentje heeft het niet zoveel zin, maar wij hebben er controle over, over die jas, over de woorden.

2.4 De waarheid onderzoeken

Is de zin waar? De zin geeft zelf het recept om dat uit te zoeken: zoek eerst mijn hond op in de wereld en kijk daarna of die werkelijk door het park rent. Hoe vind je mijn hond? Je kunt alle honden opzoeken, bij elk zoek je het baasje erbij, en je selecteert de hond waar ik bij sta. Andersom gaat misschien sneller: zoek mij eerst op en let dan op welke hond bij mij hoort. Bovendien weet je al waar je zoeken moet: in het park.

Mijn hond heet Plato en is een jackrussell van drie jaar oud met een witte snuit, dus de zin kunnen we herformuleren:

- <Plato rent door het park.>

- ‹De jackrussell van drie jaar oud met een witte snuit rent door het park.›

Het recept om de waarheid uit te zoeken is nu net even anders. Nu moet je op zoek naar Plato of naar de jackrussell van drie jaar oud met een witte snuit. Je komt bij dezelfde hond uit als eerst. Weer ga je kijken of dit beestje werkelijk door het park rent.

De waarheid van de drie zinnen is gelijk. De zinnen zijn alle drie waar of alle drie onwaar. Hebben de zinnen dan ook dezelfde betekenis? Stel dat ik volgend jaar weer met Plato naar het park ga. Hij is dan geen drie jaar oud meer, dus die zin valt ertussen uit. Of stel dat ik Plato morgen aan het dierenasiel geef en de verzorger met hem naar het park gaat. Dan is Plato mijn hond niet meer, dus die zin valt ertussen uit. En stel dat ik Plato morgen Elvis noem en dan met hem naar het park ga. – Het punt is helder.

De waarheid van de zinnen is nu toevallig gelijk, maar ze zijn eenvoudig tegen elkaar uit te spelen, door hypothetische situaties te bedenken, of door terug of vooruit te spoelen in de tijd. Dit is het spel van de taal filosofie: telkens weer gedachte-experimenten, waarin dingen die gelijk lijken toch verschillend blijken, of andersom.

Bij vertalingen werkt dit spelletje niet. Als een zin waar is, dan is zijn vertaling dat ook. En andersom: als de vertaling waar is, dan is de oorspronkelijke zin dat ook. Wat voor gekke, hypothetische situaties we ook bedenken, ze zijn aan elkaar vast geklonken. Moeten we daarom concluderen dat de betekenis van de zinnen gelijk is? Is die gelijke waarheid voldoende?

Er zijn ook zinnen die hoe dan ook waar zijn, of hoe dan ook onwaar.

- ‹ $1 + 1 = 2$.›
- ‹Mijn hond is een hond.›
- ‹ $1 + 1 = 263$.›
- ‹Mijn hond is een kat.›

Moeten we concluderen dat de zinnen die altijd waar zijn dezelfde betekenis hebben? En dat de zinnen die altijd onwaar zijn ook één betekenis hebben? Nee. Betekenis is niet waarheid. Wel is gelijke waarheid, onder alle omstandigheden, een criterium voor gelijke betekenis.

2.5 Eigenschappen en namen

De zinnen over ‹mijn hond› en ‹de jackrussell› geven een eigenschap als recept om de hond in kwestie op te sporen, terwijl de zin beginnend met ‹Plato› een naam geeft. Maakt dat uit? Het recept lijkt hetzelfde: zoek een hond met bepaalde eigenschappen, de ene keer met de eigenschap dat hij mij als baasje heeft, en de andere keer met de eigenschap dat hij de naam ‹Plato› draagt.

Eigenschappen zijn voor ons een gegeven: zo is de wereld nu eenmaal. Dat betekent niet dat ze vast staan. Eigenschappen veranderen, je kunt ze verliezen en je had ze ook niet kunnen hebben. De eigenschap van Plato dat hij nu drie jaar oud is, is volgend jaar vervlogen. De eigenschap dat hij mijn hond is, had hij niet gehad als ik het hondje naast hem in hetzelfde nest had uitgekozen.

Is een naam een eigenschap? Een naam is een soort stickertje dat je opgeplakt krijgt. Juist zo'n stickertje kan er ook weer afwaaien. Bovendien had je net zo goed een ander stickertje opgeplakt kunnen krijgen. Naamloos door het leven gaan is misschien niet altijd even praktisch, maar je kunt van naam veranderen. Dan moeten we met z'n allen afspreken van nu af aan de nieuwe naam te gebruiken. Jouw naam is pas effectief veranderd, wanneer anderen jou bij je nieuwe naam noemen. En andersom heb jij iemand pas een andere naam gegeven, wanneer die zich ook door jou laat aanspreken bij die naam. Dat is toch anders dan dat je ouder wordt en grijze haren krijgt – daar doe je niets aan, dat gebeurt gewoon.

Namen zijn geen eigenschappen. Wij zijn verantwoordelijk voor onze namen. Eigenschappen zijn gegeven. Daar zorgt de wereld zelf wel voor.

2.6 Unieke omschrijvingen en eigenamen

Stel nu dat ik twee honden heb, wat is dan eigenlijk de betekenis van de zin over ‹mijn hond›? ‹Mijn hond rent door het park.› Oké, maar welke? Het onderwerp en het gezegde staan in enkelvoud, dus blijkbaar is het de bedoeling om naar een van de twee te verwijzen, maar naar welke is onduidelijk. De betekenis van ‹mijn hond› blijkt niet eenduidig en daarom is de waarheid van de zin ongewis.

vertalen: de betekenis van de ene taal uitdrukken in een andere (2.3, 10.12)

verwijzing: zie referentie, directe verwijzing en starre verwijzing

vocabulaire: alle woorden van een taal, bijvoorbeeld alle Nederlandse woorden zoals in de Van Dale, vgl. grammatica (3.1, 3.6, 3.7, 4.1)

voldoende voorwaarde: een zin waarvan de waarheid genoeg is om een bepaalde conclusie te trekken; in \langle als P, dan Q \rangle is P voldoende voorwaarde voor Q; andere manieren om bij Q uit te komen zijn niet uitgesloten (2.13)

vreemde taal: taal die niet je moedertaal is (3.6)

waarheid: eigenschap van een zin, namelijk of die de wereld voorstelt zoals die werkelijk is; hangt enerzijds af van de betekenis van de zin en anderzijds van hoe de wereld is (2.4, 4.7)

waarheidswaarde: in de logica heeft een ware zin waarde 1 en een onware zin waarde 0; het kan nuttig zijn om nog andere waardes introduceren, bijvoorbeeld alles tussen 0 en 1 voor twijfelgevallen, of een buitencategorie # voor het geval er geen enkele relevante informatie bekend is, bijvoorbeeld \langle Er is buitenaards leven \rangle , of als de zin grammaticaal wel klopt maar simpelweg onzin is, bijvoorbeeld \langle Die muziek is paars \rangle (2.4)

woord: een stukje taal met betekenis, wat kan verwijzen naar iets in de wereld, en waarmee we zinnen kunnen vormen (2.1, 3.1, 3.2, 3.4, 4.5, 7.3)

zin: een stukje taal met betekenis, opgebouwd uit woorden en meestal in de vorm van een onderwerp en een predicaat; een zin zegt iets over de wereld, met de uiting ervan verrichten we een taalhandeling, en er zijn redenen voor of de zin vormt zelf een reden voor iets anders (2.1, 2.2, 3.2, 3.3, 3.4, 4.7, 7.1)

